

TANZİMAT ve İDİL-URAL TATARLARI ARASINDA AYDINLANMA HAREKETİ*

Yahya ABDULLİN

Bu makalede iki içtimaî hareketin, Tanzimat'ın ve İdil-Ural Tatarları arasında ortaya çıkan aydınlanma hareketinin tipolojik karakteri ortaya konmaya çalışılacaktır. Benim kanaatimce Tanzimat, reform hareketi olarak ortaya çıkmış ve Türkiye'de hakim olan sosyal-iktisadî münasebetleri ve siyasî sistemi yeniden yapılandırmayı hedeflemiştir. Bu değişimlere 1939 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilen ve tarihe "Gülhane Hatt-ı Hümayûnu" diye giren deklarasyonla başlanmıştır. Bu deklarasyon temelinde, sosyal ve iktisadî hayatla ve aynı zamanda siyasî yapıyla ilgili kanunlar çıkarılmıştır. Doğrudur, Tanzimat devri uzun sürmemiş, ülkedeki hadiselerin gelişimi ve uluslararası olaylar değişim sürecini durdurmuştur; ancak Tanzimat devrinde yapılan reformlar ülkede yeni güçlerin doğup gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu güçler arasından Namık Kemal, İbrahim Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi ileri fikirli kimseler sıvrilip çıkmış, bunlar da 60'lı yıllarda "Yeni Osmanlılar" denilen cemiyetin temellerini atmışlar, Tanzimat devrinde doğan fikirleri öne sürüp geliştirmişlerdir. Bu sebeple ben, tipolojik karşılaştırmada Tanzimat devriyle alâkalı malumatlarla birlikte "Yeni Osmanlılar"ın yücelttiği fikirlere de dayanmaktayım.

İdil-Ural Tatarları arasında ise aydınlanma fikirlerini başta Abdunnasır Kursavî (1776-1812), Abdurrahim Utız-İmenî (1754-1834), İbrahim Helfin (1778-1829) gibi kültür ve eğitim adamları öne sürmüşlerdir (A. Kursavî, hac yolculuğu sırasında hastalanıp İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'da olsa gerektir.). Lâkin XVIII. yüzyıl sonlarıyla XIX. yüzyıl başlarında aydınlanma fikirlerinin yaygınlık kazanmasını sağlayacak sosyal-iktisadî ve kültürel-ideolojik şartlar gerekli derecede oluşmadığından, bu fikirler halk arasında yayılmamış, geniş bir yankı bulmamıştır. XIX. yüzyılın ortasında Tatarlar arasında aydınlanma fikirleri yeniden gelişmeye başlamış ve bu devrede yaygınlık kazanmıştır. Bu yıllarda Tatar aydınlanmasının Şehabeddin Mercanî (1818-1889), H. Feyzhanov (1828-1866) ve Kayyum Nasırî (1825-1902) gibi temsilcilerinin fikirleri ve uygulamaları yaygınlık kazanmıştır (Ş. Mercanî hac dönüşünde İstanbul'a uğramış, Türkiye'-

* Kazan Utları (Kazan, 1992/5, s. 133-139)'dan çeviren H. Develi

nin o zamanki Hariciye Nazırı Âsım Paşa, meşhur devlet adamı Münir Paşa, başka devlet adamları ve aydınlarla görüşmüş, şehrin meşhur yerlerini gezmiştir. Ülkesine dönünce, izlenimlerini “Rihletü'l-Mercanî” isimli eserinde yazıya geçirmiştir. Bu devrede aydınlanma edebiyatı da vücuda gelmiş olup Abdurrahman İlyasî (1856-1895), Miftaheddin Akmolla (1831-1895), Fatih Halidî (1850-1923), Zahir Bigiyev (1870-1902) ve Musa Akyiğitzade (1864-1923) başlıca temsilcileridir. (M. Akyiğitzade 1888 yılında Türkiye'ye gitmiş, orada Mülkiye'yi bitirmiş, daha sonra aynı yerde Rus dili okutmuş, 1914 yılında Kazan'dan aldırılan Profesör Katanov kütüphanesini¹ tanzim etmek için İstanbul kütüphanesinde çalışmıştır.)

XIX. yüzyılın 80'li yıllarının sonuna doğru aydınlanma hareketinin Ceditçilik denilen yeni bir safhası başlamıştır. Tatar aydınlanma hareketinin gelişmesindeki bu safhanın meşhur temsilcileri arasında Rıza Fahreddin (1868-1936), Fatih Kerimî (1870-1937), Şemseddin Kültesî (1855-1930) gibi isimleri saymak mümkündür.

Türkiye'deki Tanzimat ve “Yeni Osmanlılar” hareketi de, İdil-Ural Tatarları arasında yayılan hareket de tipolojik açıdan bir aydınlanma hareketi olup, mevcut geleneksel sistemlere karşıtlıkları ile tebarüz ediyorlardı. İlerlemeci içtimaî hareket temsilcileri olan bu aydınlar zamanın gereklerinin gerisinde kalan sistemlerin karşısına, zamanları için yeni ideolojileri koydular.

Tanzimat ve “Yeni Osmanlılar” hareketiyle Tatarlar arasında yayılan hareketi aydınlanma tipindeki hareketler olarak tespit ettikten sonra bunlarda ortak veya benzer olarak gördüğümüz aşağıdaki hususlara dikkat çekmek istiyoruz:

1. *Sosyal tabiatleri*: Bahsedilen hareketler sosyal tabiatleri açısından derebeylik karşıtı, kent soylu (burjuva) karakterinde idiler. Bunların ortaya çıkışlarının temelinde Türkiye'nin ve İdil boyu Tatarlarının kapitalist gelişme yoluna yönelmeleri yatmakta olup, manevî desteklerini de milli kent soylu sınıfından almakta idiler. Tanzimat reformlarının kent soylu karakterde olduğu, insanların yaşama güvencesini, mal-mülk ve namuslarının dokunulmazlığını, vergilerin bir düzene bağlanmasını vaad eden Gülhane Hatt-ı Hümayûn'undan anlaşılmaktadır. Tatar aydınlanmacılarının eserleri ve faaliyetleri de yeni bir içtimaî yapılanma oluşturmak ve kent soylu gelişim sürecini desteklemek fikri ile beslenmekteydi.

2. *İnsan, insanın hürriyeti ve hukukî eşitliği meselesi*: Tanzimat'ın bir aydınlanma hareketi olduğunu insan problemini ele alışı da açıkça göstermekte olup bu husus da Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda yer almıştır. Tanzimat hareketinin bu mühim deklarasyonunda Padişah tarafından vaad edilen vatandaşlık hakları ve kanunlar önünde herkesin eşit olduğu ilân edilmektedir. Gülhane hattında ortaya konulan fikirler sonradan “Yeni Osmanlılar”ın eserlerinde daha da ileri götürül-

¹ Bu kütüphane şimdi İ U. Turkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde bulunmaktadır -Çeviren

muş, geliştirilmiştir. Bu Türk aydınları şahıs ve şahıs hürriyeti meselesini aydınlanmacılara has olan “kışının tabii aslı” fikri noktasından ele almışlardır. Onların fikrine göre, bu temel prensibin esasında şahsın tabii hakları doğmakta; şahsî hürriyet, mülkun dokunulmazlığı ve adalet bu hakların ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir. Meşhur Türk aydınlanmacısı Namık Kemal, “Medeniyet” makalesinde : “İnsanın hakkı ve gayesi sadece sıradan bir yaşama değil, belki hür yaşamadır.” diye yazmıştır. Ülkedeki iktisadî durgunluğun sebeplerini de doğrudan doğruya kişilerin hürriyetten mahrum oluşlarında ve eşitsizliklerinde aramıştır (Bk. *Prosvetitel'stvo v literaturax Vostoka*, Moskova, 1973, s.13).

İnsan hürriyeti ve insanların birbirleri karşısında hukukî eşitliği meselesi Tatar aydınlanma hareketinde de esas yeri tutmaktadır. Bu fikirler bir grup kent soylulaşmış vergi mükellefi Tatar'ın Katerina II tarafından kurulan kanun yapma komisyonuna gönderdikleri mektuplara da yansımıştır (XVIII. yüzyılın 70'li yılları): “Her insan kendi tabiatı ile herhangi bir işe kabiliyetli doğar; türlü sosyal katmanlardan çıkan insanların çiftçilik yapmaları da ticarete yönelmeleri de mümkündür. Kişi ruhunda huzuru yalnızca doğuştan kendisine verilen hürriyeti korunduğunda bulabilir ve kendi güvenliğini hiç bir zorlama altında olmadan, kendi ihtiyarı ile temin etme hakkına sahiptir. Rus devleti sınırları dışında iş yapmak isteyen her kişi, eğer geri donup geleceğine dair güvenilir deliller getirirse, imparator cenaplarının başka bendeleri gibi, hiç bir engel çıkarılmadan pasaport ile gönderilsin: Ticarete hiç kimse kendi kârından mahrum edilmemelidir.” (*Russko-istoričeskoe obşestvo*. 115 t, Saint Petersburg. 1903, 375 s.). Burada, görüldüğü gibi, kent soylu faaliyetlerinin geçmiş dönemlerin türlü bağlarından ve iktidarın sınırsız hakimiyet kısılcısından kurtarılması, kişiye tabii haklarının ve hürriyetinin verilmesi, vatandaşların hangi milletten ve hangi dinden olduklarına bakılmaksızın eşit muamele görmeleri ve mal-mülklerinin dokunulmazlığının temini gibi talepler ileri sürülmektedir.

Aydınlanmacılar da tıpkı bu fikirleri ileri sürmekte, her türlü zulmü ve kişi hürriyetinin engellenmesini sert bir biçimde yermekte, kişiye kendi menfaatlerini koruma imkânı verilmesini talep etmektedirler. Hürriyet ve serbestlik onların nazarında insan hayatındaki en mukaddes şeydir. “İnsan hayatında en kıymetli ve en güzel şey hürriyettir... Hürriyetsiz yaşamak güç ve zahmetlidir” der, M. Akyığıt-zade. Kayyum Nasirî de hürriyetten mahrum olmaksızın ihtiyaç içerisinde yaşamayı yeğ görmektedir: “Altın kuşak bağlayıp köle olmaksızın, eski puskü giyip hür yaşamak çok daha üstündür.” (Nasirî, K. *Kalendar*, 1892, 31 s.). Ş. Mercanî ile Ş. Kültesi'nin felsefî eserlerinde de kişi ve onun akıl (düşünce) hürriyetinin talep edilmesi büyük yer tutmaktadır.

3. *Millî yenileşme meselesi*: Tanzimat ve “Yeni Osmanlılar” ile Tatar aydınlanmacılarının tipolojik benzerliğini, bunların millet ve millî yenileşme meselelerini ele alışları da ortaya koymaktadır. Tarih araştırmacılarının fikirlerine göre, Tanzimat aydınlarının, daha çok da “Yeni Osmanlılar”ın vatanperverlikle ılığlı dü-

şünceleri Türkler arasında milli hislerin uyanışını gösterse de, onlar yerine göre millî uyanış sürecini daha da ileri götürmüşlerdir. Tatar aydınlanmasında da aynı durum söz konusudur; hareketin doğuşu ve gelişmesi millî şuurun uyanması ve gelişmesiyle yanyana oldu.

Milletin ve halkın tarihî kaderi Tatar aydınlanmacıların eserlerinin en merkezî konusunu teşkil eder. Onların fikrine göre halkın kaderi, onun ilerlemesi bütün görüş ve düşüncelerin aslı kılavuzu olmalıdır. Aydınlanmacılar, milletin tarihî köklerinin ve kültürel mirasının bilinmemesinin, sosyal ve millî terakki yoluna konulan engeller olduğuna inanmaktadırlar. Çünkü bunlar millet menfaatlerinin korunması hususunda bir ilgisizlik, bu konulara bigânelik doğurmaktadır. Tarih ise eğitici rolü büyük bir hayat mektebi konumunda olup, tanıyıp bilmeye yardım etmektedir. Böyle olunca, halkın geçmişinin öğrenilmesi ve insanların şuuruna yerleştirilmesi, onun gelecekte de millet olarak varlığını devam ettirmesinin mühim bir şartı olmaktadır. Bu sebeple Ş. Mercanî ve K. Nasırî gibi meşhur aydınlanmacılar kendileri de Tatar halkının tarihi ve kültürel mirasının araştırılmasında kıymetli bir hisseye sahiptirler. Ş. Mercanî İdil-Ural Tatarlarının bilimsel tarihinin temelini atan kişi olarak kabul edilmektedir. XX. yüzyıl başlarında Tatar kültür hayatında mühim bir rol oynayan C. Velidî onu “Bizim Heredot’umuz” diye tavsif etmiştir.

Ş. Mercanî’nin “*Müstefâdü’l-Ahbâr fî-Ahvâli Kazan ve Bulgar*” (Kazan ve Bulgar halleri hakkında faydalanılan bilgiler) ve “*Gıyaletü’z-Zamân fî-Ahvâli Bulgar ve Kazan*” (Bulgar ve Kazan hallerini kaplayan zaman perdesi) isimli eserlerinde Tatar halkının ve onların ataları olan İdil-Ural Bulgarlarının tarihi ve kültürü, iktisadî ve siyasî halleri, milletler arası münasebetler alanındaki yeri her yönüyle incelenmektedir. Tatar halkının geçmişine ve kültürel mirasına yedi ciltlik eseri “*Vefiyâtü’l-Eslâf ve Tahiyâtü’l-Ahlâf*”da da büyük yer vermiştir.

4. *Eğitim-öğretim meseleleri*: Tanzimat ideologları ve “Yeni Osmanlılar” da, Tatar aydınlanmacıları da toplumlarını ilerletebilmek için ön plana eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması, çağdaş bilimin ve kültürün elde edilmesi meselelerini çıkardılar. Bu da bu hareketlerin bir aydınlanma hareketi olarak tipolojik birliğini göstermektedir. Tanzimatın eğitim-öğretim ve kültür meselelerini de çözmeye yönelik bir hareket olduğunu Gülhane Hattı temelinde yapılan ilk uygulamalar da göstermektedir. Bunlar arasında mektep ve üniversiteler açılması, ilk defa tiyatroyun kurulması, matbaaların kurulması vs. yer alır. Eğitim ve kültür meseleleri Türk aydınlanmacıların sonraki temsilcilerinin de en mühim meselelerinden biri olmaya devam etmiştir.

Tatar aydınlanmacıları için de durum aynıdır. Kültürün, bilimin yayılması, halkın çağdaş bilimlere ve kültüre yaklaşması, onlar için de en önde gelen vazifelerden biri olmuştur. Kültesî şöyle yazar: “Eğitim işi, bütün dünya işlerinin aslı ve temelidir... Bilim ve terbiye vermek, yenileşme işindeki en mühim, en can alıcı şeydir.” (Kültesî, Ş., *Hayat-ı Cedide*, Kazan 1898, 2, 5.).

Bu meselenin çözümünde esas rolü oynayacak olan, aydınlanmacılara göre, mekteptir. Bu sebeple aydınlanma hareketi temsilcileri daha birinci adımlarından itibaren Tatarlar arasında yaygın olan geleneksel medrese tipi mektebin yapısını değiştirme, mektep programına dünyevî bilimleri sokma fikirlerini ileri sürmüşlerdir. Bu açıdan geçen yüzyılın 60'lı yıllarında H. Feyizhanov'un sunduğu mektep reformu projesi dikkate layıktır. Ceditçilik hareketi yayılınca ilk kuşak aydınlanmacıların mekteple ilgili hayalleri yavaş yavaş hayata geçmeye başlamış, mektepler zinciri genişlemiş, zorluklarla da olsa eğitim programlarına dünyevî bilimler de girmeye başlamıştır.

5. *Edebiyat ve dil meselesi*: Aydınlanmacılar, eğitim ve bilimi yaygınlaştırma programını hayata geçirmede edebiyatın mühim bir yer tuttuğu kanaatinde idiler. Tanzimat taraftarlarının fikrinde edebiyat aydınlanma fikirlerini ve kültürel gelişmeleri halka ulaştırmada, eğitim işinde etkili yollardan biridir. Bu fikirler Türk aydınlanmasının sonraki temsilcileri tarafından daha da geliştirilmiştir. Bu husus Ahmed Midhat'ın eserlerinde açık olarak görülür. "Yazar, kendi sanatında bütün fikirleri yansıtan, ve genel olarak vaiz vazifesini gören kişidir. Dünya medeniyetinin kaderi matbuatın haliyle bağlantılı olacak." demektedir. (*Prosvetitel'stvo v literaturax Vostoka*, Moskova, 1973, s.14). 60'lı yıllardan itibaren aydınlanma edebiyatı içtimaî hayata daha etkili bir şekilde katılmaya başlamış ve bununla birlikte siyasî yapının değişmesinde rol oynamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Tatar aydınlanma edebiyatının da içtimaî hayatın ortaçağ-ataerkil karışıklıklarını ortaya koymada aktif rol oynadığını, millete yeni düşünceleri ve anlayışları kabul ettirmeye çalıştığını görüyoruz. M. Ak-yığıtzade ve Z. Bigiyev'in romanları ve hikâyeleri, M. Akmolla'nın şiirleri, A. İlyasî ve F. Halidî'nin piyesleri bu ruhu aksettiren eserlerdir.

Edebiyatın tam manasıyla halk menfaatlerine hizmet etmesi, onun şuurlanmasına katkıda bulunması için aydınlanmacılar birinci sırada aşağıdaki şu iki meselenin hallini zarurî görmüşlerdir:

a) *Hem muhteva, hem de şekil açısından edebiyatın karakterini kökünden değiştirmek*: "Divan Edebiyatı" denilen eski Türk edebiyatı, bilindiği gibi, sanat-kârın kendi şahsî dünyasıyla da, gerçek hayatla da, değişen dünya ile de, tabiat ile de çok yakından alâkalı değildi. Bu soyut karakterde, içe dönük, dışarıdan giren malzemeler temelinde bir semboller sistemine bağlı olarak ortaya konulan bir edebiyat idi. Tatar edebiyatında da bu tipteki eserler üstünlük kazanmışlardı. İdil-Ural bölgesinde yaygın olan manzum eserlerin ve tılsımlı masalların muhtevasına da gerçek hayatla hiç bir münasebeti olmayan soyut semboller ve fantastik kahramanlar hakim idi. Bu geleneğe karşı olarak Türk ve Tatar aydınlanmacıları gerçek hayattan alınmış, realist edebî eserler ortaya koydular. Bu eserlerde hayattan alınan kahramanlar asıl yeri tuttu ve gerçek hayatın ihtiyaçları söz konusu edildi.

b) *Edebî eserleri halkın anlayabileceği bir dilde yazmak*. Türkiye'de bu yöneliş "Yeni Osmanlılar"ın eserlerinde açıkça görülmektedir. Bunların eserleri halk

konuşma diline yakınlıkları ve Türk edebiyatını Arapça-Farsça alıntılardan arındırmaya yönelik oluşları ile dikkati çekmektedirler. Tatar aydınlanmacıları da halkın eğitim seviyesini yükseltme maksadına bağlı olarak dilde reform yapma, onu Arapçanın yoğunluğundan arındırma ve dili halkın konuşma diline yaklaştırma fikirlerini ileri sürmüşlerdir. Bu, onların fikrine göre halk arasında bilimin ve pratik bilgilerin yayılması kolaylaştırıcaktı. Onlar, Tatar dilinin söz varlığı ile de, gramer yapısı ile de başka dillerden asla eksik olmadığını ve bu dil ile ilmî fikirlerin ve bedîî hislerin mükemmel bir şekilde ifade edilebileceğini göstermişlerdir.

Tatar aydınlanmacılar, aynı zamanda, Tatar dilinin ilmî olarak işlenmesi ve edebî dili konuşma diline yaklaştırma konusunda da geniş bir faaliyet gösterdiler. Bu faaliyetler XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Bu tarihlerde ilk defa olarak, Kazan Gimnazyasında (Lisesinde) Tatar dili okutan Said Helfin tarafından hazırlanan *Tatar Dilinin Sözlüğü ve Kısa Grameri* isimli eser çıktı. Bundan sonra İ. Helfin, S. Kukleşev, A. Vahapov ve H. Feyzhanov gibi ilim adamları Tatar dilinin sözlüğü ve grameri konusunda eserler hazırlayarak, bu faaliyetlere katkıda bulundular. Ancak Tatar edebî dilinin ilmî olarak araştırılıp incelenmesinde en büyük pay K. Nasırî'nin çalışmalarına aittir. Tatar aydınlanmasının bu meşhur temsilcisi *Lehce-i Tatarî* ismiyle Tatarcanın iki ciltlik izahlı sözlüğünü ve *Enmûzec* ismiyle büyük bir ilmî gramerini hazırlayıp bastırıldı.

Aydınlanmacıların edebî dil üzerindeki ilmî araştırma ve incelemeleri ve dili halkın konuşma diline yaklaştırma yolunda yaptıkları çalışmalar büyük sosyal ve kültürel ehemmiyete sahiptir. Bu sahada onların ileri sürdükleri tekliflerin hayata geçirilmesi, ilmî ve edebî eserlerin anlaşılır bir dilde yazılması, bunların yaygınlaşması sonucunu doğurdu ve neticede halkın ilmî ve kültürel çalışmalara ilgi duyup benimsemesi sağlandı.

6. *Devlet-iktidar münasebeti*: Tanzimat aydınlarının, “Yeni Osmanlılar”ın ve aynı şekilde Tatar aydınlanmacıların ilmî ve edebî eserlerinde devlet-iktidar meseleleri de büyük yer tutmaktadır. Bu meselelere de hepsi aynı noktadan bakmaktadırlar. Daha Gülhane hattında bile bir derecede âdil yönetim sahibi aydın padişah imajına yer verilmişti. Bu fikir “Yeni Osmanlılar”ın eserlerinde de açıkça görülmektedir. Abdülhak Hâmid, meselâ *Tarık* ve *Tezer* isimli eserlerinde âdil halife imajını işlemiştir. Bu sırada Türk aydınlanma edebiyatına meşrûfî sultan ve seçilmiş imam fikirleri de girmiştir. Meşrûfî sultan, aydınlanmacılar tarafından iktisadî ve kültürel gelişmenin mühim bir şartı olarak tespit edilmiştir. Meselâ, *Hürriyet* gazetesinin 17 Ağustos 1868 tarihli nüshasında Namık Kemal, doğal kaynakların akılcı kullanımının, sanat ve ticarete gelişimin gerekli şartlarının ancak meşrûfî bir düzen oluşturulduğu takdirde mümkün olacağını yazmıştır. (Bk. *Zarojdenie ideologii natsional'nogo-osvoboditel'nogo dvijeniya*, Moskova, 1973, 19, s. 15).

Iktidar meselesi, Tatar aydınlanmasında en geniş olarak Ş. Mercanî ve K. Nasırî tarafından ele alınmıştır. Tanzimat aydınları ve “Yeni Osmanlılar” gibi, bunlar da meseleyi XVIII. yüzyıldaki Batı Avrupalı aydınlanmacıların bakış açısı

sından değerlendirmişlerdir. Ş. Mercanî ve K. Nasırî'nin eserleri incelendiğinde, Tatar aydınlanmasının bu tanınmış temsilcilerinin “toplumsal anlaşma” (Teoriya obşestvennogo dogovora) teorisinden haberdar oldukları görülmekte ve bu haberdar oluş, onların devletin ortaya çıkışı meselesini ele almalarında yansımaları bulmaktadır. Tatar aydınlanmacıları da Türk aydınlanmacıları gibi, hâlâ, âdil bir padişahın gelmesini beklemek durumunda idiler. Bu durumda onlar sert bir şekilde zulme karşı çıkmakta, hükümdarların keyfilğini tenkit etmekte, kültürlü, insancıl ve ilmi seven bir padişah fikrini yuceltmekte idiler. Mercanî'nin fıkrınca, meselâ kültürlülük, âdillik, insancılık gibi hasletler birbirine sımsıkı bağlı olup, yek diğerinin ön şartıdır: “Bil ki, gerçek padişahlık insan için yüksek bir mevkidir. Liderlik ve hakimiyet etmek, hükümlerinde âdillik ve cebir ve zulümden uzak durmak, onun yüce maksadıdır.” (G. İbrahimov adındaki Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü arşivi, 22. fond, 1. tasvirleme, muhafaza birimi 20, s. 110)

Bu kısaca bakış da Tanzimat aydınları ve “Yeni Osmanlılar”la Tatar aydınlanmacılarının iktidar meselesine aydınlanma hareketlerine has bakış açısından baktıklarını göstermektedir.

Bütün bu anlatılanlardan, Tanzimat ve “Yeni Osmanlılar” ile Tatar aydınlanmasının tipolojik birliğinin temelinde ne gibi faktörler yatmaktadır sorusu doğmaktadır. Bu noktada benim fikrimce şu dört husus itibara lâyıktır:

1. Bunları doğuran ön şartların benzerliği, sosyal asıllarının birliği. Soylandığı gibi Tanzimat da, Tatar aydınlanması da kapitalist ilişkilerin gelişmesi neticesinde ortaya çıkmışlar, sosyal tabiatleri ile kent soylu (burjuva) bir renk taşımışlar ve mevcut siyasi yapılanmaya karşı ideolojik faaliyet göstermişlerdir. Ortaya çıkış ön şartlarının benzerliği ve sosyal tabiatlerinin aynılığı ise vazgeçilmez şekilde ortak karakterli içtimaî-siyasî fikirler ve talepler ileri sürmelerine sebep olmuştur.

2. Türkiye’de ortaya çıkan içtimaî-siyasî görüşlerin İdil-Ural Tatarları arasında da yayılması. Bilindiği gibi Tatar aydınları ile Türk aydınları arasında sıkı münasebetler öteden beri süregelmiştir. Hacca gidiş ve hacdan dönüş esnasında İdil boyu seyyahları İstanbul’a ve Türkiye’nin başka şehirlerine uğrarlar, burarlarda yaşayan Türk aydınları ile görüşürlerdi. Türkiye ile İdil boyu arasında ticarî münasebetler de devam etmiştir. Bu münasebetler neticesinde Türkiye’de çıkan kitaplar İdil boyuna da ulaşmış, böylece Türkiye’de doğan içtimaî-siyasî görüşler İdil-Ural Tatarları arasında da tanınmıştır.

3. Kaynakların birliği. Bu, elbette tam manasıyla bir birlik değildir. Zira Tatarlar Rusya’da yaşıyorlar, Rus toplumuyla yakın ilişkide bulunuyorlardı. Bu sebeple onların arasında ortaya çıkan aydınlanma ideologları da, Türk düşünürlerinden ayrı olarak, Rus realitesinin, Rusya’da yayılan içtimaî-siyasî düşüncelerin ve Rus ilmî-felsefî görüşlerinin tesiri altında eser vermişlerdir. Bununla birlikte, aynı zamanda Tanzimat ile Tatar aydınlanmasının fikrî kaynakları arasında ortaklık da az değildi. Türkiye’de de, İdil-Ural Tatarları arasında da içtimaî düşünce, asırlar boyunca Müslüman dünyasından çıkan mutefekkirlerin felsefî ve sosyal

fikirleri tesirinde yaşamıştır. Her iki tarafta da Şark'ın el-Fârâbî, İbni Sînâ, İbni Rüşd, İbni Haldun, Celâleddin Rumî gibi ulu zatları çok iyi tanıyıyordu. Bu düşünce geleneği ve yeni asrın fikrî yönelişleri, Tanzimat ile Tatar aydınlanmasının ortaya çıkışında da tesirini göstermiştir.

Başka bir ortak fikrî kaynak da Batı Avrupa'nın içtimaî ve felsefî düşünceleri, birinci sırada da Aydınlanma hareketidir. Araştırmaların gösterdiği üzere, Türk aydınları daha XIX. yüzyılın ortalarında Fransız edebiyatı ile çok yakından ilgilenmeye başlamışlar ve tercüme faaliyetleri hız kazanmıştı. Fenelon'un *Telemağ*'ı, Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu*', Voltaire'in *Mikromegas*'ı ve *Kandid*'i, Rousseau'nun *İçtimâî Mukavele*'si ve bunun gibi başka eserler Türk toplumunda yeni fikirler ve büyük tartışmalar doğurmuştur (Bk. *Prosvetitel'stvo v literaturax Vostoka*, Moskova, 1973, s.8). Avrupa aydınlanma geleneğinin yaptığı gibi Türk aydınlanmacıları da eserlerinde halkın eğitim ve kültür açısından aydınlatılmasının, içtimaî, siyasî ve medenî gelişmenin en etkili çaresi olduğunu üstüne basarak ifade etmişlerdir.

Batı Avrupa'nın ilmî-siyasî düşünceleri ve aydınlanma fikirleri Tatar aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkışında da fikir kaynaklarından biri olmuştur. Tatar aydınlanmacılarının ilmî-nazarî ve edebî eserlerinin gösterdiği üzere, onlar Batı Avrupa'nın ilmî ve kültürel gelişmelerini çok iyi bilmekteydiler ve bu, onların aydınlanmacı görüşlerinin oluşmasında mühim bir rol oynamıştır. Batı Avrupa'nın ilmî-felsefî düşünceleri ve aydınlanma fikriyatı İdil-Ural Tatarları arasına iki koldan girmiştir: a) Rus alimleri, filozofları ve sanatçıların eserleriyle, b) Türkiye'de neşr edilen ve Tatar tüccarlarının yahut mukaddes topraklara seyahat eden seyyahların getirdikleri kitaplar ve el yazmalarıyla.

4. İslâmî ortaklık. Türkler de, Tatarlar da sünnî Müslümanlardır. Bu da Türk ve Tatar toplumlarının fikrî hayatında mühim rol oynamakta ve ortak neticelere varılmasını sağlamakta, bu toplumlarda doğan fikrî cereyanların muhtevasına, gelişmesine, bu bağlamda da aydınlanma tipindeki cereyanlara güçlü tesirlerde bulunmaktadır. Hem Tanzimat ve "Yeni Osmanlılar"ın, hem de Tatar aydınlanmasının ideolojik düşüncelerinde dünyevî ve dinî kaynakların tesiri, İslâm'a ve dünyevîliğe has tasavvurların alâkası, İslâm düşünceleri ile Avrupa'da ortaya çıkan türlü dünyevî teorilerin yanyana gelmesi, kendisini yoğun biçimde hissettirmektedir. Bunların her birinin eserlerinde sonradan Müslüman reformculuğu adını alan akıma has düşünceleri, kent soylu yeniden yapılanma fikirleri ve aydınlanma fikrini şeriat kanunlarıyla uzlaştırma gayretlerini bulmak mümkündür.

Bu anılanlar, Tanzimat ve "Yeni Osmanlılar" ile Tatar aydınlanmasının tipolojik bakımdan bir yönelişteki içtimaî cereyanlar oluşlarının temelinde yatan sebeplerden ancak bir kaçıdır. Bunlara benzer başka sebepler tespit etmek elbette mümkündür.

Bu tipolojik birlik hakkında söylenenler bunların tamamen aynı hareketler olduğu demek değildir. Tanzimat, bağımsız bir devlet içinde ortaya çıkmış ve

devletin dahilî yapısını değiştirme meselesini one çıkarmıştır. Tatar aydınlanması ise Rus devletine bağımlı olarak yaşıyan bir halkın arasında teşekkul etmiştir. Bu iki halkın da sosyo-ekonomik hayatında oldukça büyük farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar iki hareketin kendine has özelliklerinin doğmasına yol açmıştır. Tatarlar, söylendiği gibi, Rusya sınırları dahilinde yaşamakta olup hayatları Rusyada hüküm süren sosyal-iktisadî ve siyasî düzenlerle bağlantılı idi. Tatar aydınlanmasının farklılığı da her şeyden önce bu durum ile alâkalıdır. Rusya'nın realitesi, bu hareketin ele aldığı meselelerin muhtevasını ve ortaya koyuluş tarzını belirledi. Tatar aydınlanma hareketinin özelliklerinin ortaya çıkmasında Rus ilmî-felsefî düşüncesinin ve kültürünün tesirinin de büyük rolü oldu. Bu sebeple Tatar aydınlanmasında bir taraftan Çar hükümetinin millî siyasetiyle, öte taraftan Rus halkıyla, Rus toplumunun demokratik çevreleriyle, Rus ilmî-felsefî ve içtimâî düşüncesiyle münasebetlerin ele alınışı dikkate değerdir. Hemen belirtelim ki, Tatar aydınlanmacılarının Çar hükümetinin sosyal ve millî siyasetine bakışları sert bir karşı çıkış şeklinde idi. Bununla birlikte onlar Rus halkıyla kendi aralarında anlaşıp uzlaşarak barış içinde yaşama taraftarı idiler ve Rus kültürünü, Rus dilini bilmek gerektiğini savunuyorlardı.

Tanzimatın daha ilk adımları yukarıdan gerçekleştirilecek reformlar yoluyla eğitim ve bilime açık bir sultanlık oluşturmaya, ülkenin kent soylu gelişimine yol açmaya, halka demokratik haklar ve özgürlükler kazandırmaya yönelik idi. Tatarların elinde ise iktidar mevcut değildi. Bu sebepten onlar arasında ortaya çıkan aydınlanma hareketi, ta başından demokratik ruhta yetişmiş ve aşağı sınıflardan çıkmış aydınlar hareketi şeklinde gelişti. Bu aydınların ekseriyeti din adamları idi (Çünkü ellerinde hiç bir siyasî hakimiyet organı olmayan Tatarlar'ın kültürel kurumları da, seküler ilimlerin okutulduğu mektepleri de, matbuatları da yok idi. Bu sebeple onlar arasında XX. yüzyılın başlarına kadar seküler ilimler sahasında yetişmiş aydınlar sınıfı da oluşmadı). Tatar aydınlanma hareketindeki demokratik temayüller, Ceditçilik akımı ortaya çıkınca, daha da genişledi. Çünkü Ceditçiler arasında ilerlemeci ruha sahip din adamlarıyla birlikte muallimler, tüccarlar ve öğrenciler de büyük yer tutuyordu.

Netice olarak, Tanzimat ve "Yeni Osmanlılar" ile Tatar aydınlanma hareketinin farklı nitelikleri olmakla birlikte, bunların hepsinde de, tipolojik asıllarına göre, aydınlanma hareketi ismini vermeye imkân sağlayan fikrî bir renk vardı. İşte bu renk onların her birine Türk ve Tatar halklarının içtimâî tarihlerinin belirli bir devrinde ehemmiyetli rol oynama imkânı verdi. Bu hareketlerin faaliyetleri anılan halkların manevî hayatında mühim bir safha teşkil etti, kışkırların fikirlerinde, çevreye bakışlarında büyük değişiklikler meydana getirdi ve içtimâî fikirlerin gelişmesinde derin değişimlere yol açtı

Faaliyetleriyle Tanzimatçılar ve "Yeni Osmanlılar" ile Tatar aydınlanmacıları millî kültürlerinin gelişmesine büyük bir ivme kazandırdılar. Türkiye'de Tanzimat reformları neticesinde kitap bastırıp yayımlama işleri büyük yaygınlık kazandı,

Batı Avrupa'da doğan Aydınlanma edebiyatını ve ilmî eserleri tercüme edip dağıtma imkânı doğdu, süreli yayınlar ve seküler karakterdeki mektepler ortaya çıktı, yeni bir edebiyat gelişerek, nihayet tiyatrolar kurulmaya başlandı. Aydınlanmacıların faaliyetleri neticesinde Tatarlar arasında da seküler ilimler yayılmış ve cedit mektepleri kurulunca yeni neslin eğitim ve öğretim işinin muhtevası değişmiş, çağdaş metodlar kullanılmaya başlanmış, mektep programlarına seküler bilimler de girmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tatar matbuatı yeniden gelişmeye başlamış, XIX. yüzyılın sonlarında ise artık aydınlanmacı realist bir edebiyat vücuda gelmiş; Rus, Batı Avrupa, Türk yazarlarının eserlerinden çok sayıda tercüme neşredilmiştir. XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçildiği yıllarda sahne sanatının ilk amatör grupları ortaya çıkmış ve ilk amatör oyunlar temsil edilmeye başlanmıştır. 1905-1907 yıllarında ise profesyonel Tatar tiyatrosu doğmuştur.